

Özet

Klasik Arap mizahının en dikkat çekici ve nevi şahsına münhasır özelliklerinden birisi olarak, Müslümanların kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'e ait birçok ayeti veya ayet parçasını, mizahın özünü teşkil edecek biçimde bir güldürü vesilesi olarak kullanmış olması, mizah tarihi ve mizah felsefesi açısından analiz edilmeyi hak eden bir olgudur. Kutsal Kitab'ın çağrışım gücünden yararlanmayı hedefleyen ve aşağı yukarı "Kuran metnine ait tam bir âyetin veya âyet parçasının, güncel bir diyalog bünyesine ya da nazım veya nesir türündeki bir yazının muhtevâsına dercedilmesi" şeklinde tanımlanabilecek olan bu edebî sanat, klasik Arap edebiyatı kaynaklarında; "hüsnü't-tevessül", "et-temessül bi'l-Kurân", "el-istiş-hâd bi'l-Kurân", "iktibâs" ve "tazmin" gibi benzer anlamlar içeren bir takım terimlerle ifade edilmiştir. Bu mizah türünün en tepesinde şakacılığıyla ve hazırcevaplığıyla tanınan Abbasi dönemi saray nedimlerinden Ebü'l-Aynâ (ö.283/896) yer almaktadır. Ona ait rivâyetlerin sayıca çokluğu ve bu rivâyetlerin sonraki dönem eserlerde bolca yer alacak biçimde korunmuş olması, bir saray nedimi olarak saray çevresiyle kurduğu diyalogların büyük bir kısmının rivâyete sıkça konu edilmesi gibi sebepler, Ebü'l-Aynâ'nın, Kuran ekseni nüktecilik sanatı bağlamında değerlendirilmesine zemin hazırlamıştır.

Anahtar kelimeler: Kuran, Mizah, Ebü'l-Aynâ

Abstract

As one of the most remarkable and unique characteristics of Classical Arab Humour, The Holy Book Of The Muslims, Koran deserves to be analyzed both in terms of humour history and humour philosophy because of the usage of It's content; verses and part of verses in a humorous way which constitutes the core of humour. Aiming to use the association power of the Holy Book, this art can be described as "A verse or a part of a verse of the holy book is used like an actual dialog or transformed into a prose or poetry". This art was called as " hüsnü't-tevessül", "et-temessül bi'l Kuran", " el-istiş-had bi'l Kuran", " iktibas" and "tazmin". All those given names are similar to each other in terms of meaning. At the top of this type of humour stands an Abbasid Era courtier Ebü'l-Ayna (283/896) who is known for his humouresness and repartee. The high number of epigrams by him, the large and well-protected usage of his epigrams in next eras and most of his dialogs around the court as a coutier which are mentioned in rumours makes Ebü'l-Ayna an important figure of Koran based epigrammatical humour and set ground for an analyzation.

Key words: Koran, Humour, Ebü'l-Ayna

HİCİV OKLARINI “KURAN” SADAĞINDAN ÇEKEN ÂMÂ: BAS- RALI NÜKTEDAN EBÜ'L-'AYNÂ

Erken dönem Müslüman mizahı ve eğlence edebiyatı üzerine ülkemizde yapılan akademik ve entelektüel çalışmaların nicelik ve nitelik bakımından yetersizliği, geleneksel İslam anlayışı konusundaki düşünce ve yorumlarda zaman zaman sağlıksız sonuçlara kapı aralamaktadır. Hâlbuki özelde Arap kültürünün, genelde İslam kültür ve tarihinin otantik kaynaklara inilmek suretiyle inter-disipliner bir anlayışla irdelenmesi, belirli bir coğrafyadaki ve tarihin belirli bir kesitindeki Müslüman toplumun kültürel, entelektüel, folklorik ve sosyo-politik tutum ve tavırlarını daha sağlıklı biçimde anlamamızı sağlayabilir.

Sözü edilen tarihsel bilgi kaynakları iyi niyetli olarak ve doğru analizlerle değerlendirildiğinde, günümüz modern insanı ile geçmiş yüzyılların -aşırı ciddi olarak algıladığımız- insan portreleri arasında büyük benzerlikler bulunduğunu hayretle tespit edebiliriz. Bu tespit bizi, insanların ve toplumların, değişen zamana ve geçen çağlara rağmen gülme paydasında nasıl birleşebilecekleri fenomeninden hareketle duyguların ve zevklerin evrenselliği prensibine yükseltebilir.

Klasik Arap mizahının en dikkat çekici ve nevi şahsına münhasır özelliklerinden birisi olarak, Müslümanların kutsal kitabı Kur'ân-ı Kerim'e ait birçok ayeti veya ayet parçasını, mizahın özünü teşkil edecek biçimde bir güldürü vesilesi olarak kullanmış olması, mizah tarihi ve felsefesi açısından analiz edilmeyi hak eden bir olgudur. O nedenle bu makale, Kuran merkezli nükteciliğin en dikkat çekici örneklerini sunan önemli bir edibin, gözlerini kırk yaşında kaybeden Ebü'l- 'Aynâ'nın (ö.283/896), bu sahada ortaya koyduğu performans odaklanacaktır. Ama önce 'Kuran eksenli nüktencilik' kavramına bir parça açıklık getirmek gerekecektir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Kuran metnine dayalı mizahın veya bir başka ifâdeyle 'Kuran eksenli nüktencilik'in' örnekleri, ne müstakil bir esere başlık yapılacak ölçüde, ne de mizâhı konu alan temel bir eserin ayrı bir bölümünü teşkil edecek biçimde özel bir ilgiye konu edilmiş değildir. Bununla birlikte, tabakat kitaplarından ansiklopedik mâhiyetteki derlemelere kadar son derece geniş bir yelpazedeki klasik Arap kaynakları önümüze -dağınık da olsa- zengin bir tarihsel ve mizâhî malzeme koymaktadır. Ancak bir istisna olarak Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi sinâti'l-inşâ* adlı hacimli eserinde, Kuran âyetlerinin kitâbet (resmî yazışmalara ilişkin kompozisyon) sanatında hangi maksatlarla ve ne gibi usullerle kullanılabileceğine dair yaptığı değerlendirme kapsamında bir takım örnekleri peş peşe zikretmiştir.¹

¹ el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ (I-XIV)*, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, y.y., 1922, I, 229-31.

Keza Râgıb el-İsfehânî'nin Muhâdarâtü'l-üdebâ'sında yer alan birtakım başlıklar altında Kuran-ı Kerim metnine dayalı mizah örnekleri sıralanmıştır. Bu açıdan Muhâdarâtü'l-üdebâ ilgili malzemeyi derli toplu olarak sunan ve uygulanan mizah biçimini kategorilere taksim eden ilk klasik kaynak kabul etmek mümkün görünmektedir. İsfehânî bu malzemeyi bize şu başlıklar altında sunmaktadır:

• نَوَادِرُ الْعَرَبِ فِيمَا سَمِعُوهُ مِنَ الْقُرْآنِ

Arapların Kuran'la ilgili olarak duydukları latifeler

• مَنْ غَيَّرَ حَرْفًا مِنَ الْقُرْآنِ فَلَيْ بِنَادِرَةٍ لِمَا رُوجِعَ

Kuran'dan bir harfi değiştirerek latife yapanlar

Kuran'ın ibaresinde bazı değişiklikler yaparak nükte türetenler

• بَعْضُ مَا جَاءَتْهُ الْعَرَبُ قُرْآنًا

Kuran'a nazire ya da benzetme maksatlı Arapların söyledikleri

• مَنْ ذَكَرَ هَذَا فَاَعْتَقَدَ أَنَّهُ مِنَ الْقُرْآنِ

Bir atasözü (mesel) söyleyip bunu Kuran'a ait bir ifade sananlara dair

• تَمَّ مِنْ قَبْحِ قِرَائَتِهِ

Kıraati bozuk olanlara dair Kuran nükteleri

• تَمَّ مِنْ أَرْبَعٍ عَشْرَةَ فِي الْقِرَاءَةِ وَنَوَادِرُهُ

Kıraat sırasında takılanların kınanmasına dair anekdotlar

Geç dönem teliflerinden İbn 'Âsım el-Gırnâtî'nin (ö.829/1426) tam adı Hadâiku'l-ezâhir fi müstahseni'l-ecvibe ve'l-mudhikât ve'l-hikem ve'l-emsâl ve'l-hikâyât ve'n-nevâdir olan müstakil mizah koleksiyonunda ise özellikle 2. Bap başlığı altında yine çeşitli âyetlerle ilgili nükteleri bir araya getirdiği görülmektedir. Söz konusu bap İbn 'Âsım tarafından

فِي أَجْرَارِ الْأَعْرَابِ وَالْمُنْدَبِينَ وَنَوَادِرِ الْمُجَانِّ وَالْمُسْتَنْجِينَ

Bedevis ve sahte peygamber rivayetleri;

Edepsiz ve lakaydî/laubali kimselerin fıkraları

şeklinde adlandırılmıştır ki, bunlar içerisinde özellikle bedevilerle ilgili olanlar büyük oranda Kuran metnine dayalı nüktecilğin seçkin örneklerini temsil eder. İbn 'Âsım kitabının sadece bu bölümünde yaklaşık 30 mizahi rivayet zikretmiştir.

Ancak kanaatimizce, teknik olarak eserindeki müstakil bir bölüm adında "Kuran'la mizah" sanatına en net biçimde işaret eden ilk müellif hicri VI. yüzyıl âlimlerinden İranlı edip Sedîdüddîn Muhammed el-'Avfî

(ö.629/1232) olmuştur. 'Avfi, ünlü nevadir koleksiyonu Cevâmi'ü'l-hikâyât'ının son bölümünün son babını Der-tarîf ez-turaf ve münzel (Âyet ve Nüktelerle Mizah) şeklinde isimlendirmiştir ki 'Avfi bu bölümde hatırı sayılır miktarda anekdot zikreder.² Yakın zamanda yapılmış olan bir doktora çalışmasında, ilgili bölümde yer alan Kuran merkezli anekdotlar detaylı olarak değerlendirilmiştir.³

Nasıl bir nükte biçimi?

Kutsal Kitab'ın çağrışım gücünden yararlanmayı hedefleyen ve aşağı yukarı "Kuran metnine ait tam bir âyetin veya âyet parçasının, güncel bir diyalog bünyesine ya da nazım veya nesir türündeki bir yazının muhtevâsına dercedilmesi" şeklinde tanımlanabilecek olan bu edebî sanat, klasik Arap edebiyatı kaynaklarında; "hüsnu't-tevessül", "et-temessül bi'l-Kurân", "el-istiş-hâd bi'l-Kurân", "iktibâs" ve "tazmin" gibi benzer anlamlar içeren bir takım terimlerle ifâde edilmiştir.

Bu mizah türünde hiç şüphesiz Haccâc b. Yusuf es-Sekafi (ö. 95/714), Eş'ab (ö.154/ 771), el-Câhiz (ö. 255/869), Cemmâz (ö. 242/857), Müzebbid (ö. ?) gibi isimlerin başını çektiği uzunca bir listenin en tepesinde şakacılığıyla ve hazırcevaplığıyla tanınan Abbasi dönemi saray nedimlerinden Ebü'l-'Aynâ (ö.283/896) yer almaktadır. Ona ait rivâyetlerin sayıca çokluğu ve bu rivâyetlerin sonraki dönem eserlerde bolca yer alacak biçimde korunmuş olması, bir saray nedimi olarak saray çevresiyle kurduğu diyalogların büyük bir kısmının rivâyete sıkça konu edilmesi gibi sebepler, Ebü'l-'Aynâ'nın, Kuran eksenli nüktencilik sanatı bağlamında değerlendirilmesine zemin hazırlamıştır.

Müslüman mizâhının ve eğlence edebiyatının teorik zeminini yoklamamıza imkân veren böyle bir konu, akademik bakımdan irdelenmeye muhtaç bir meseledir. Ayrıca, bu edebi sanat konusunda becerisini ispat etmiş bir edibe (Ebü'l-'Aynâ'ya) ait ilgili malzemenin toplanması ve değişik açılardan analizi doğru ve bilimsel bir yaklaşım olacaktır.

Kimdir Ebü'l-'Aynâ?

Biyografi kaynaklarında adı ittifakla Ebû Abdullah Muhammed b. el-Kâsım b. Hallâd b. Yâsir b. Süleyman şeklinde kaydedildiği halde daha ziyade "Ebü'l-'Aynâ" lakabıyla meşhur olan bu zat, Abbasi halifelerinden Mütevekkil'in sarayında nedimlik görevi yapmış önemli bir nüktedandır. Halife Mütevekkil ona öylesine değer verirdi ki, yakınında sık sık görmeyi arzu ettiği için ona sarayında özel bir mekân bile tahsis etmişti.

² el-'Avfi, Sedîdüddîn Muhammed, *Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât*, Aya-sofya-Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları, No: R 1085-R 1086, 531/b.

³ Uz, Emin, "Avfi'nin Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât İsimli Eserinde Mizahî Karakterler ve Anekdotik Unsurlar", Basılmamış doktora tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2017, s. 144-53.

Şair ve edebiyatçı kimliğinin yanı sıra Arap mizah ustalarının da en meşhurlarından kabul edilen Ebü'l-'Aynâ esasen Basra'da büyümüştür. Basra'da henüz genç yaşlarda tahsil ettiği hadis ve edebiyat müktesebatına ek olarak bilhassa son derece sağlam Kuran hıfzı ile de dikkatleri üzerine çekmiştir. Birçok hadis otoritesince sika bir râvi kabul edilen Ebû Abdurrahmân Abdullâh b. Dâvûd b. Âmir el-Hureybî eş-Şa'bî (ö. 213/828) ile Ebü'l-'Aynâ' arasında geçen bir diyalogda Hureybî'nin küçük Ebü'l-'Aynâ'yı hıfzının sağlamlığı noktasında test ettiği görülebilir. Sözü edilen testte Ebü'l-'Aynâ, bu saygın hadis âliminin sadece sure adı ve ayet numarası (Yunus/60 gibi) vermek suretiyle sorduğu sorulara derhal ve ezberinden cevaplar vererek kendisini kanıtlamıştır.⁴ Ebü'l-'Aynâ'nın çocukluğunda ve ilk gençlik çağlarında aldığı sağlam eğitim onun şakaya yatkın mizacı ve pratik zekâsı ile birleşince saray çevrelerinde tutunmasını sağlayacak olan nüktedan kişiliğinin ana hatları da ortaya çıkmış olmaktadır.

İntikal düzeyi son derece yüksek hazır cevap kabiliyetine, kıvrak dil yeteneğine ve kurnazlıklarla bezeli muazzam nükte potansiyeline sahip olan Ebü'l-'Aynâ yaklaşık 40 yaşlarında görme yeteneğini kaybetmiştir. Ancak bu bile, onun yüksek enerjisi, mizah sezgisi ve parlak zekâsı sayesinde büyük nüktedanlar ve hamilerle (halifeler, kâtipler, vezirler, kadılar) karşılaşmak üzere Bağdat'a gitmesine engel olamamıştır.⁵

Esasen Ebü'l-'Aynâ'nın susturucu cevapları ile nam salmış hazırcevap bir kişiliğe sahip olduğuna ilişkin yeterli düzeyde tespit edebiyat kaynaklarında yer almaktadır. Örneğin Kalkaşendî, nitelikli bir kâtip sınıfının yetiştirilmesi için kaleme aldığı *Subhu'l-a'sâ fî sinâati'l-inşâ* adlı eserinde, kimin ne ile meşhur olduğunun kâtiplerce muhakkak bilinmesi gerektiğine dikkati çekerken bu hususta uzunca bir liste verir. Enûşirvân'ın adaletle, Hâtem-i Tâî'nin cömertlikle, Hipokrat'ın tababetle, İbn Sîrîn'in rüya tabirciliğiyle, Eş'ab'ın tamahkârlıkla, Kus b. Sa'ide'nin hitabetle vs. nam saldığı ifade edildiği bu uzun listede Ebü'l-'Aynâ için de önemli bir tespit yapılmıştır:

[... وَأَبُو الْعَيْنَاءِ فِي الْأَجْوَدَةِ الْمُسَكَّنَةِ]

Ebü'l-'Aynâ da verdiği hazırcevaplarla ünlüdür.⁶

Hazırcevap Ebü'l-'Aynâ'nın bir alay, ironi ve tahkir üslubu içeren susturucu cevaplarının pek çoğunda, keza edebi açıdan kıymet ifade eden

⁴ eş-Şâbüstî, *ed-Diyârât*, thk. Kurkîs 'Avvâd, Dârü'r-râidi'l-'Arabî, 3. Baskı, Beyrut, 1986, s. 86-87; el-Âbî, Ebû Sa'd Mansûr b. el-Hüseyn, *Nesrû'd-dür fî'l-muhâdarât (I-VII)*, thk. Hâlid Abdülğanî Mahfûz, Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, 2004, III, 155.

⁵ Jean-Jacques Schmidt, *Le Livre de l'Humour Arabe*, Actes Sud, Paris, 2005, s. 68.

⁶ Belirli hasletlerde kendi zamanının rakipsizi durumundaki şahsiyetlerin tanıtıldığı bu uzun listenin tamamını görmek için bkz. مَنْ كَانَ فَرْدًا فِي زَمَانِهِ بِحَيْثُ يُضَرَّبُ بِهِ الْمَثَلُ. başlığı altındaki bölüme. *Subhu'l-a'sâ*, I, 512; el-Âmilî, Bahâüddîn, *el-Keşkül (I-II)*, thk. Muhammed 'Abdülkerîm en-Nemerî, Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1998, I, 250.

tasvirlerinin bir bölümünde, sahip olduğu Kuran kültürünün etkisi açıkça görünür. O anekdotlarından birinde, iğneli ve yakıcı bir yergi üslubuna sahip oluşunun gerekçesini dahi bir Kuran ayetine dayandırmaktadır:

Birgün Halife Mütevekkil nedimi Ebü'l-'Aynâ'ya "İşittiğime göre insanlar hakkında ağır laflar ediyormuşsun" dediğinde Ebü'l-'Aynâ "Efendim, Cenâbı Hak bile insanı sadece methetmiyorsa ki, aynı zamanda kınıyor da. Nitekim kâh

﴿ذِعَمَ الْعَبْدُ إِلَيْهِ أَوَّابٌ﴾

O ne güzel kuldu. (Sâd:30, 44)

diye onu överken, kâh

﴿هَمَّازٌ مَشَاعِرِ نَوْمِيمٍ، مَلَّغٌ لِخَيْرِ مُعَدِّ لَيْمٍ﴾

Dâima kusur arayıp kınayan, laf taşıyıp duran, iyiliği her zaman engelleyen, saldırgan, günâha dadanmış. (Kalem:11-12)

demek suretiyle onu yerin dibine batırıyor!"⁷

Nevadir kaynaklarında Ebü'l-'Aynâ'nın hazırcevaplılıkları üzerine zikredilen fıkraların pek çoğu tipik birer durum komedisi mahiyetindedir. Spontan biçimde gelişen mizahi sahnelerin tasvirinde, yöneltilen sorulara verilen yanıtlarda, hakaret cümlelerinin ya da itirazların muhataba iadesinde her defasında Kuran ayetlerine başvurmuş olması tecrübeli nedimin en büyük yeteneği ve başarısıdır. Örneğin Ebü'l-'Aynâ, "el-Cemmâz" lakaplı Basralı şâir ve nüktedan Muhammed b. 'Abdullah b. 'Amr b. Hammâd'ın (ö.242/ 857) birgün bir şarkı mırıldandığını duyduğunda sesine tahammül edemeyip "Cenâb-ı Hak ne kadar doğru söylüyor" demiş ve hemen

﴿إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ﴾

Hiç şüphesiz, seslerin en çirkini eşeklerin sesidir!

(Lokman:19)

ayetini okumuş;⁸ keza bir Hıristiyan dostuyla şakalaştığını görüp de

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى أَوْلِيَاءَ﴾

Ey inananlar! Yahudi ve hıristiyanları dost edinmeyin. Onlar birbirlerinin dostlarıdır. (Maide:51)

⁷ el-Merzubânî, *Nûrû'l-kabes*, nşr. Rudolf Sellheim, Beyrut, 1964, s. 326; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye (I-X)*, nşr. İhsân Abbâs, Bekr Abbâs, Dâru Sâdır, 1. Baskı, Beyrut, 1996, V, 93; İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde fî mehâsini's-si'r ve âdâbih (I-II)*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Dâru'l-cil, 5. Baskı, Beyrut, 1981, I, 249; el-Hamevî, Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ (I-VII)*, nşr. İhsân 'Abbâs, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut, 1993, VI, 2603.

⁸ *Nesrû'd-dür*, III, 135; el-İsfehânî, Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ (I-II)*, Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1. Baskı, Beyrut, 1999, I, 821;

ayetiyle kendisini köşeye sıkıştırmak isteyen Zerkân'ın hücumunu

﴿ لَا يَبْهَأُكُمْ اللَّهُ عَنِ الْإِيْمَانِ لَمْ يُقَاتِلْكُمْ فِي الدِّيْنِ ﴾

*Allah, sizi, din konusunda sizinle savaşmamış kimse-
lerle ilişki kurmaktan men etmez. (Mumtehine:8)*

ayetiyle bertaraf etmiş;⁹ yine “(Bir Hıristiyan olan) İbn Nûh en-Nasrânî
senin hakkında ileri geri konuşuyor!” diyenlere

﴿ وَلَنْ تَرْضَىٰ لِغَدَالِيْهُوْدٍ وَلَا الدَّصَارَىٰ حَتَّىٰ تَدَّبَّرَ مِلَّتَهُمْ ﴾

*Zaten dinlerine girmedikçe ne Yahudileri ne Hırsti-
yanları asla memnun edemezsin! (Bakara:120)*

ayetiyle karşılık vermiş;¹⁰ benzer şekilde “Saîd bin Abdülmelik seninle alay
ediyor!” diyen halife Mütevekkil'e

﴿ إِنَّ الدَّيْنِيْنَ جَرَمُوْا كَانُوْا مِنَ الدَّيْنِيْنَ أَمْذُوْا يَضْحَكُوْنَ ﴾

*(Zaten) günahkârlar iman ehliyle alay ederler.
(Mutaffifin:29)*

yanıtını vermiş;¹¹ keza “Abdullah b. Yakub'tan ne haber?” diyen bir arkada-
şına onun öldüğü haberini

﴿ مَوَاتٌ غَيْرُ أَحْيَاءٍ ﴾

*Onlar hiçbir hayat emaresi taşımayan ölüdürler.
(Nahl:21)*

cümlesiyle ifade etmiş;¹² ve nihayet “Fazla aceleci davranma, zira acele
Şeytan'dandır” diyen dostlarına da “Eğer öyle olsaydı Allah'ın peygamberi
Hz. Musa

﴿ وَعَجَبْتُ إِلَيْكَ رَبِّي لِتَرْضَى ﴾

*Rabbim! Hoşnut olasın diye sana alelacele geldim.
(Nahl:21)*

der miydi?” deyivermiş.¹³

⁹ Haydar el-Hillî, *el-'İkdü'l-mufasssal*, s. 138. Klasik kaynaklara ait kıymetli nevadir malzemesi ihtiva eden bu esere ancak online olarak ulaşılabilmiştir. Bkz. <http://shamela.ws/index.php/book/5448>

¹⁰ *Nürü'l-kabes*, s. 323; el-Kayrevânî, el-Husrî, *Cem'ül-cevâhir fi'l-mûlah ve'n-nevâdir*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dârü'l-cil, Beyrut, 1987, s. 284; el-Kayrevânî, el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb (I-II)*, thk. Yûsuf Ali Tavîl, Dârü'l-kütübi'l-‘ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1997, I, 265-66; *Nesrü'd-dür*, III, 135.

¹¹ *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, VII, 191; *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, I, 348; *Nesrü'd-dür*, III, 131; es-Safedî, Halîl b. Aybeg, *Neksü'l-himyân fî nüketi'l-‘umyân*, nşr. Mustafa Abdülkâdir 'Atâ, Dârü'l-kütübi'l-‘ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 2007, s. 253; *Mu'cemü'l-üdebâ*, VI, 2605.

¹² *Zehrü'l-âdâb* II, 68; *Nesrü'd-dür*, III, 149.

Belirli bir durumun ayetler aracılığıyla mizahi tasvirine ilişkin bu uygulama, kimi zaman ayetlerin müteselsil olarak diyalogda yer aldığı ilginç bir görüntü de arz edebilir. Makalemizin sonlarına doğru daha ayrıntılı irdedeceğimiz “ayetlerin bir diyalog bünyesinde peşpeşe zikredilmesi olgusu” Ebü'l-'Aynâ'da da rastladığımız bir durumdur. Yalnızca bir kaynakta yer alan aşağıdaki anekdot bu türden bir örnektir ve ayrıca nüktedanımızın hayatına dair çok önemli ayrıntılar içermektedir:

Bir defasında Ebü'l-'Aynâ bir beldeye uğramış. O sırada çocuklar oyun oynuyormuş. (Âmâ olduğu için onunla eğlenmek isteyen) çocukların attığı taşlardan biri Ebü'l-'Aynâ'nın başına isabet ederek kanatmış. O da afacanları şikâyet etmek üzere beldenin idarecisine başvurmuş. Mülki amir “*Beldemize ne gün geldiniz?*” diye sorunca Ebü'l-'Aynâ

﴿ فِي يَوْمٍ نَحْسٍ مُّسْتَمِرٍّ ﴾

Uğursuzluğu sürekli bir günde, (Kamer:19)

﴿ فِي سَاعَةِ الْعُسْرَةِ ﴾

Sıkıntılı bir zamanda, (Tevbe:117)

demiş. Konukseverlikle karşılanmadığını ifade etmek için de “Bir de

﴿ وَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ ﴾

Ekin bitmez bir vadiye (İbrahim:37)

kondum” diye eklemiştir. Ebü'l-'Aynâ'nın âyetlerle yaptığı be-timi duyan belde yöneticisi gülmüş ve ona bazı hediyeler takdim ederek gönlünü almış.¹⁴

Bir saray nedimi olarak Ebü'l-'Aynâ hem saray bürokrasisinden hem de devlet ricalinin uygulamalarından haberdardı. Her ne kadar asli vazifesi, hizmet ettiği halifeleri eğlendirmek ise de zaman zaman politik görüşler bildirmek durumunda kaldığı da oluyordu. Ancak ilginçtir Ebü'l-'Aynâ, kimi politik kanaatlerini dahi Kuran'da yer alan bazı ayetler üzerinden dillendirmek suretiyle muhatapları ile arasına bir nevi dokunulmazlık zırhı örmekteydi. Öyle anlaşılıyor ki sırf bu yüzden Kuran-ı Kerim'e saygılı

¹³ el-'Askerî, Ebü Hilâl, *Kitâbü's-sinâ'ateyn*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâ-hîm, el-Mektebetü'l-'unsuriyye, Beyrut, 1998, s. 19; Se'âlibî, Ebü Mansûr, *Tahsînü'l-kabîh ve takbîhu'l-hasen*, Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut, t.y., s. 58; *et-Tezkiretü'l-hamdüniyye*, VII, 192; *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, I, 42; *es-Nesrû'd-dür*, III, 143.

¹⁴ el-Emâsî, İbnü'l-Hatîb Kâsım, *Ravdu'l-ahyâr el-müntehab min Rebî'î'l-ibrâr*, Dârü'l-kalemi'l-'Arabî, 1. Baskı, Halep, 2002, s. 326.

muhatapları Ebü'l-'Aynâ'yı cezalandırmaya cesaret edememişlerdir. Onun bu durumu örnekleyen anekdotlarından biri şöyledir mesela:

Musâ b. Abdülmelik¹⁵ Necâh bin Seleme'den¹⁶ (zimmetine geçirdiği) paraları geri almak için görevlendirildiğinde işken-
ceye başvurmuştu. Ancak Necâh tazyik ve işkence sırasında
öldü. Eşraftan biri Ebü'l-'Aynâ'ya "Necâh bin Seleme'den ha-
ber var mı?" diye sorduğunda Ebü'l-'Aynâ

﴿فَوَكَرَهُ مُوسَى فَقَضَىٰ عَلَيْهِ﴾

Mûsâ bir yumruk atıp onu öldürdü. (Kasas:15)

deyiverdi. Onun bu sözü Musâ b. Abdülmelik'in kulağına gitti.
Daha sonra kendisiyle karşılaştığında "Bana laf mı dokundu-
ruyorsun? Vallahi seni adam etmesini bilirim!" tehdidinde bu-
lundu. Ancak Ebü'l-'Aynâ onun bu sözüne de bir ayetle karşı-
lık verdi:

﴿أَتُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ بِمَا نَعْبُدُكَ يَا أَمْسُ﴾

*Dün birini öldürdüğün gibi, (bugün de) beni mi öl-
dürmek istiyorsun?! (Kasas:19)¹⁷*

Bir başka anekdotta ise onun, geçimini saraya ve sultanın yakın
çevresine yaptığı jurnallerle sağlayan bir casusu eleştirirken yine ayetlere
başvururken görürüz. Bir dost meclisinde cereyan eden şu hadisede oldu-
ğu gibi:

Parasını sultana jurnalcilik yaparak kazanan bir adam bir gün
Ebü'l-'Aynâ'yı konağına davet etmiş, o da icabet edip gitmiş.
Jurnalci önce Ebü'l-'Aynâ'ya ve diğer davetlilere mükellef ik-
ramlarda bulunmuş, daha sonra da kendileriyle sohbeta ko-
yulmuş. Ancak sohbet sırasında o kadar çok yalan söylüyor-
muş ki Ebü'l-'Aynâ bir süre sonra dayanamamış ve "Beyler!
Bizim şu halimizi Allah Teâlâ'nın kitabında gayet güzel tarif
edilmiş" deyip ayeti okumuş:

﴿سَمَاعُونَ لِلكِذِبِ أَكَالُونَ لِلسُّخْتِ﴾

¹⁵ Ebü İmrân Mûsâ b. Abdülmelik el-İsfehânî: Abbâsi devletinin vergi idâresinden sorumlu önemli şahsiyetlerinden. Başarısından ötürü birkaç Abbâsi halifesi ken-
disini bulunduğu mevkide tutmuştur.

¹⁶ Necâh bin Seleme: Halife Mütevekkil döneminde vergi memurlarının denetiminden sorumlu kişi. Vâlilerden ve vergi memurlarından zorla kopardığı paralarla servet yapmış, ancak bu davranışının cezasını canıyla ödemiştir.

¹⁷ et-Tezkiretü'l-hamdûniyye, IX, 395; es-Safedî, Neksü'l-himyân, s. 254; Nesrü'd-dür, III, 136; Mu'cemü'l-üdebâ, VI, 2608; Zehrü'l-âdâb, I, 265; Cem'ü'l-cevâhir, s. 283.

*Yalanı dinleyip duruyor, ayrıca çokça da haram yiyorlar.
(Mâide:42)¹⁸*

Ebü'l-'Aynâ anekdotları, nüktedanımızın hizmetinde bulunduğu halifelerin vezirleriyle yaşadığı inişli çıkışlı ilişkilere dair de bize önemli ipuçları sunmaktadır. Bu ilişkiler ne kadar gerilirse gerilsin onun mizaha yatkın kişiliği her zaman için bu gibi devlet ricaliyle geçinmesini sağlayan avantajlı bir özellik olmuştur. Bu gibi zevata yönelttiği yakıcı fakat düzeyli hicivlerinin motive edici kaynağı yine tahmin edileceği üzere yerli yerince kullanılmış bazı Kuran ayetleri olmaktadır. Aşağıdaki anekdot bunun güzel bir örneğidir:

Birgün Ebü'l-'Aynâ dostu vezir Sâ'id' b. Muhalled'e "*Bence sen bir hususta Rasulullah'tan daha iyisin*" demiş. Vezir "*Tövbe tövbe, olur mu öyle şey?!*" diye şaşkınlıkla ama biraz da kibre kapılarak sorunca Ebü'l-'Aynâ izah etmiş: "*Hani Cenab-ı Hak resulüne hitapla*

﴿وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظًا لَاقْتَضُوا مِنْ حَوْلِكَ﴾

Eğer sen kaba ve katı kalpli biri olsaydın mutlaka etrafından dağılıp giderlerdi. (Âl-i İmran:159)

buyuruyor ya, işte sen tam da bu tarifteki gibi kaba ve hödük herifin tekisin. Fakat buna rağmen bizler etrafında pervane olmaya devam ediyoruz!"

Paradoksal biçimde âmâliğına rağmen iyi bir toplumsal gözlemci de olan nüktedanımız, nüktelerinin yakıcılığına rağmen saray çevresinden çoğu zaman himaye görmüştür. Ortaya koyduğu mizahın hem bu çok özel biçimi hem de niteliği sultan, emir, vali, kabile lideri gibi üst düzey yöneticilerin eleştirisinde dahi kendisine müsamahayla bakılmasına neden olan bir sempatiklik sağlamıştır. Mesela bir kabile liderine yönelik taşlamanın yer aldığı aşağıdaki anekdotta nüktedanımız hiciv oklarını yine Kuran'ın sadağından çekmekte, bu yüzden de deyim yerindeyse bir "dokunulmazlık zırhı"na bürünmektedir:

Birgün dostları Ebü'l-'Aynâ'ya "*Sen filânca kabilenin yanından geliyorsun, sahi sen onların yanından ayrılırken kabile reisiyle kabilenin durumu nasıldı?*" diye sormuş. O da hemen

﴿يَعِدُّهُمْ وَيَمْدِيهِمْ وَمَا يَعِدُّهُمْ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا﴾

O onlara boş vaatlerde bulunuyor ve kendilerini kuruntulara sürüklüyordu. Oysa Şeytan ancak aldatmak için onlara vaatte bulunuyordu. (Nisâ:120)

¹⁸ el-Câhız, Ebü Osman 'Amr b. Bahr, *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, Mektebetü'l-Hâncî, 2. Baskı, Mısır, 1994, s. 31; *Nesrü'd-dür*, III, 138; ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım, *Rebî'ü'l-ibrâr (I-V)*, Müessesetü'l-A'lemî, 1. Baskı, Beyrut, 1991, IV, 345.

ayetini okuyuvermiş.¹⁹

Görme yetisinin olmayışı, Ebül-'Ayna'yı, çevresindeki hamilerden sık sık yardım talebinde bulunmaya sevk eden önemli bir faktördür. Ancak o, hacet arzını her zaman doğrudan yapmaz, bunu bazen gündelik bir diyalogun doğal akışı içerisine ustaca yerleştirir, secili ve esprili bir üslupla bunu muhatabı durumundaki şahıslara iletirdi. Bazı örneklerde ise, talebini daha kolay temin edebilmek için muhataplarının vicdanlarına Kuran ayetleriyle dokunmaya çalıştığı görülür. Sözgelimi Emevî dönemi baskı politikalarının dini kanadını temsil eden Kadı Ebû Abdullah Ahmed b. Ebû Duâd'ın (ö.240/854) oğlu Ebû Velîd b. Ebû Duâd'a gönderdiği arz-ı hacet içerikli bir mektubunda onu şu sözlerle etkilemeye çalışır:

Kurbanın olayım, ben ve ailem dara düştük. Sana takdim edebileceğimiz elimizdeki yegâne sermaye sevgi ve teşekkürdür. Şâyet bir şeyler gönderebilirsen, şâirin şu dizelerindeki gibi olurum:

Ben, sizin yurdunuzu koruyan,

Gökten inen bir alev topu gibiyim

Işığı asla sönmeyen.

Ama şâyet veremeyecek olursan da, biz asla

﴿مَنْ يَلْمِزْكَ فِي الصَّدَقَاتِ فَإِنْ أُعْطُوا مِنْهَا رُحْمًا وَإِنْ لَمْ يُعْطَوْا مِنْهَا لَكَ هُمْ
يَسْخَطُونَ﴾

*Sadakaların dağıtımını hususunda senin için iğneli konuşan,
kendilerine verilirse hoşnut olan, verilmezse hemen öfkeleniveren. (Tevbe:58)*

kimselerden olmayacağız!²⁰

Ebü'l-'Aynâ'nın Kuran ayetlerini araçsallaştırdığı durumlardan biri de bazı klişe ibareleri, kişileri olumlu ya da olumsuz manada tanımlarken bir "etiket" gibi kullanmasıdır. Yine spontan olarak gelişen diyaloglarda Ebü'l-'Aynâ, genelde de yöneltilen sorular üzerine belirli şahısları Kurana has şablonik ifadelerle tasvir etmekte ve bu durum bir komiklik sağlamaktadır. Buna dair çarpıcı üç örnek aktarmak istiyoruz:

¹⁹ *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, I, 651; *Nesrî'd-dür*, III, 146.

²⁰ el-'Askerî, Ebû Hilâl, *el-Masûn fi'l-edeb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Matba'atü hükümeti'l-Kuveyt, 2. Baskı, Kuveyt, 1984, s. 186-87; el-Kütübî, el-Vatvât, Ebû İshak Burhâneddîn, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve 'urerü'n-nekâ-izi'l-fâziha*, nşr. İbrâhîm Şemseddîn, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1. Baskı, Beyrut, 2008, s. 195; *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, I, 642; *Nesrî'd-dür*, III, 147.

(a)

Bir gün Ebü'l-Aynâ'ya "(dostların) İbn Mükerrerem ve Abbas Rüstem hakkında ne düşünüyorsun?" diye sorulmuş, o da "O ikisi şarap ve kumar gibidir" deyip ardından da eklemiştir:

﴿إِثْمَهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا﴾

Zararları faydalarından çok daha fazladır!²¹

(b)

Yine bir gün Ebü'l-Aynâ'ya "Mâlik b. Tavk hakkındaki kanaatin nedir?" denilmiş; o da "Eğer Benî İsrâil zamanında yaşasaydı ve ineğin kesilmesine ilişkin âyet de o sırada nâzil olmuş olsaydı, Mâlik bin Tavk'dan başkası kurban edilmezdi" cevâbını vermiş. "Peki, kardeşi Ömer hakkındaki kanâatin nedir?" diye sorulduğunda ise şunu söylemiş: "O da tıpkı

﴿كَسْرَ ابِقَيْعَةَ يَحْسِبُهُ الظَّمَانُ مَاءً حَتَّىٰ إِذَا جَاءَهُ لَمْ يَجِدْهُ شَيْئًا﴾

ıssız çöllerdeki bir serap gibidir; susayan onu su sanır. Yanına vardığında ise hiçbir şey bulamaz! (Nûr:39)²²

(c)

Yine bir defasında Ebü'l-Aynâ'ya "Peki Vehb'in iki oğlu hakkında ne düşünüyorsun?" diye sorulmuş, o da şöyle cevap vermiş:

﴿وَمَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ هَذَا عَنبٌ فَرَاتٌ سَائِعٌ شَرَابُهُ وَهَذَا مَلْحٌ أُجَاجٌ﴾

İki deniz aynı değil. Biri tatlı, susuzluğu giderici, içimi kolaydır. Diğeri ise tuzlu ve acıdır. (Fâtır:12)²³

Ebü'l-Aynâ'nın sivri dili özellikle yakın dostu İbn Mükerrerem ile olan küfürlü diyaloglarında adeta bir taarruz silahına dönüşmektedir. Nevadir kaynaklarında yer alan bazı fıkralar, nüktedanımızın değişik vesileler ile İbn Mükerrerem'i Kuran-ı Kerim'e ait ibare ve ifadelerle aşağıladığını ve bundan büyük keyif aldığını göstermektedir. Mesela bir defasında İbn Mü-

²¹ İbn 'Âsım, Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed b. 'Âsım el-Ğırnâtî, *Hadâiku'l-ezâhir fî müstehsini'l-ecvibe ve'l-müdrikât ve'l-hikem ve'l-emsâl ve'l-hikâyât ve'n-nevâdir*, Dârü'l-kütübi ve'l-vesâiki'l kavmiyye, thk. Ebû Hemmâm Abdüllatif Abdülhalim, Kahire, 2014, s. 93; *Nesrü'd-dür*, III, 134; *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, I, 380; *Rebî'ü'l-ebrâr*, II, 317; et-*Tezkiretü'l-hamdûniyye*, V, 173; el-İbşîhî, el-Müstetraf fî külli fennin müstazraf (I-II), nşr. Müfîd Muhammed Kumeyha, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2. Baskı, Beyrut, 1986, s. 257; *Ravdu'l-ahyâr*, s. 237.

²² *Cem'ü'l-cevâhir*, s. 285; *Zehrü'l-âdâb*, I, 265.

²³ *Rebî'ü'l-ebrâr*, IV, 220; *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, I, 379; *Nesrü'd-dür*, III, 134; et-*Tezkiretü'l-hamdûniyye*, III, 450.

kerrem, o dönem için büyük bir hakaret ifadesi olan “Nonoş!”²⁴ hitabıyla kendisine takılınca Ebü'l-'Aynâ hemen cevabı yapıştırmış:

﴿ وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ حَقَّهُ ﴾

*Kendi yaratılışını unutup bize misâl vermeye kalkıyor! (Ya-sin:78)*²⁵

Yine bir başka anekdotta “Sana Benî Nâşir, Benî Nâiz ve Benî Nehd'den birer köle satın aldım” diyen İbn Mükerrerem'in mülâtefesine²⁶ Ebü'l-'Aynâ

﴿ فَآيْدِبْ مَا تَجْنُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ ﴾

Eğer doğru sözlülerden isen, haydi vaat ettiklerini getir bakalım. (Hud:32)

ayetiyle karşılık vermiştir.²⁷ Bir diğer seferinde ise Ebü'l-'Aynâ, yine İbn Mükerrerem tarafından iştah kabartan bir ziyafete davet olunmaktadır. Ancak bu davete gidemeyecek olan Ebü'l-'Aynâ'nın daveti reddediş dili kelimenin tam anlamıyla bir zebani jargonunu yansıtmaktadır:

İbnü'l-Mükerrerem, Ebü'l-'Aynâ'ya gönderdiği bir dâvetiyede “Mecnunun aklını başına getirecek, gamlıları ve senin zındık dostlarını sevinçten havalara uçuracak bir et yemeği (sikbâc) hazırlattım.

﴿ لَا تَعْلُوا عَلَيَّ وَاتَّقُونِي ﴾

Büyükük taslamayın da uğrayın bana! (Neml:31)”

diye yazmış. Davetin içeriğindeki tahkire içerleyen Ebü'l-'Aynâ hemen karşılık olarak şu ayeti yazıp göndermiş:

﴿ لِحَسْبُوا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونَ ﴾

²⁴ Esasen “muhanneş” eski Arap kültüründe kadınsı davranışlar sergileyen efemine erkekleri tarif eden bir sözcüktür. Ancak bizim “nonoş” olarak çevirmeyi uygun gördüğümüz orijinal metindeki bu sözcük Arapça'dan dilimize intikal ederken kısmen değişerek “muhanneş” biçimini almış ve “nâmert/kalles/kahpe kılıklı” gibi anlamları ifade eder olmuştur.

²⁵ Muhâdarâtü'l-üdebâ, I, 467; Nesrû'd-dür, III, 135; el-Keşkül, II, 252; Neksü'l-himyân, s. 254.

²⁶ Burada kabile adları olarak zikredilen Nâşir, Nâiz ve Nehd sözcüklerinin linguistik açıdan müstehcen çağrışımlar içerdiğini ve sırayla “ereksiyon haline geçmiş”, “ereksiyon halini almış” ve “tomurcuklanmış göğüs” anlamlarına geldiğini hatırlamak gerekir.

²⁷ et-Tevhîdî, Ebü Hayyân el-Endelüsî, el-İmtâ' ve'l-müânese, thk. Muhammed Hasen İsmâîl, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1. Baskı, Beyrut, 2003, s. 239; Nûrû'l-kabes, s. 324; Zehrû'l-âdâb, I, 268.

*Aşağılık içinde kalın orada; bir daha da konuşmayın!
(Müminun:108)²⁸*

Ebü'l-'Aynâ'nın Kuran-ı Kerim ayetlerini bir ihtiyaç durumunda ama mutlaka yerli yerinde kullanma beceri ve kabiliyeti öylesine belirgin idi ki, repertuarına hayatın akışı içinde değişik duygu durumlarını ifade etmek üzere birçok spot cümleyi/ayeti dâhil etmişti. Neşesini, şaşkınlığını, hüznünü, öfkesini, sitemini vs. rahatça bu klişe ifadelerle dile getirebilen Ebü'l-'Aynâ'nın aşağıdaki anekdotta yine bir Kuran ayetinden yararlanarak bir dostuna duyduğu güvensizliği nasıl dışa vurduğunu görebilmekteyiz:

Bir dostu Ebü'l-'Aynâ'ya bir binek hayvanı (dâbbe) göndereceği taahhüdünde bulunmuş ancak bu taahhüdünü geciktirmişti. Bir süre bekleyen Ebü'l-'Aynâ sonunda dayanamayarak şöyle bir mektup gönderdi: Bak dostum, şu bana sözünü verdiğin binek hayvanı "Dâbbetü'l-Arz" ise hemen söyleyeyim: o hayvan Hz. Süleyman'ın sopasıyla²⁹ birlikte eskilerde kaldı. "Dâbbetü's-Safâ" ise onun ne olduğunu öğrenmek için de şimdiye dek hacılardan boşuna haber bekleyip durduk. Yok eğer sıradan dört ayaklı bir binek hayvanından söz ediyorsan bilmiş ol ki, söz verdiğin günden bu zamana geçen süre normal bir binek hayvanının yaşam süresini çoktan aştı, bu durumda da bana başka bir binek ayarlamalısın. Hepsi bir tarafa, eğer bu binek hayvanını sen bana öbür dünyada vermeye niyet etti isen bak bu hususta ayet ne diyor:

﴿لِكُلِّ أَمْرٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُعْنِيهِ﴾

*O gün onlardan herbirinin kendi işi başından
aşkıdır. (Abese:37)³⁰*

Klasik nevadir koleksiyolarında yer alan mizahi anlatıların geneline bakıldığında bunlarda nezih ve kaba mizah unsurlarının adeta iç içe geçtiği, kimi hikâye ve fıkralarda ise anlatımın ciddi oranda bir erotizm ile çeşnilendirildiği görülmektedir. Kadim Arap mizahının bu en karakteristik özelliği, ilginçtir ki, dini kavram, konu ve temalı bazı anekdotlarda da kendisini göstermektedir. Kuşkusuz bu kategoride yer alan anekdotlarda bir ayet veya ayet parçasının mizahın özünü oluşturduğu örnekler daha da dikkat çekicidir. Zira kutsal/dini olanın kutsal olmayan/dünyevi bir gaye için, hem de doğrudan eğlenceye dönük bir amaç için araçsallaştırılması sıradışı bir durumdur. Ancak dini olanın seküler olana hizmet ettiği bu mizah kategorisi hiç de azımsanmayacak bir yekün tutar ve enteresandır

²⁸ İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, thk. Muhammed 'Abdülkâdir Ahmed, Matâbi'ü'n-nâşiri'l-'Arabî, Kahire, 1983, s. 194; *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, I, 740.

²⁹ Sebe suresi 14. ayete gönderme var.

³⁰ *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, I, 651.

ki bu malzemenin oluşturulmasında ya da nakledilmesinde birçok Ortaçağ müslüman entelektüeli ortak hareket eder.

Bu noktadan hareketle, bazı nevadir örneklerinde Ebü'l-'Aynâ'nın, Kuran-ı Kerim ayetlerini müstehcen içerikli nükteler (mücûn) için bir malzeme olarak kullandığını da tespit etmekteyiz. Klasik Arap edebiyatı kaynaklarında örneklerine az da olsa rastlanan bu özel mizah kategorisinin tipik bir örneği, birbirine muzip şakalar yapan iki dost arasındaki bir diyalogda şöyle geçmektedir:

Ebü Ali el-Basîr bir gün hediye olarak Ebü'l-'Aynâ'ya her birinin üzerinde

﴿تَلَخُّوْهَا بِسَلَامٍ آمَنِيْنَ﴾

Huzur içerisinde ona giriniz! (Hicr:46)

yazan çubuklar göndermişti. Ebü'l-'Aynâ hemen çubukların üzerindeki bu yazıları sildi ve her bir çubuğun üzerine şu ayeti yazıp Ebü Ali'ye geri yolladı:

﴿قَرَدْنَا بِأَيْ أُمَّه كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ﴾

Biz onu, üzülmeyin sevinin diye anasına gönderdik!

(Kasas:13)³¹

Aynı karaktere sahip bir başka anekdotta ise Ebü'l-'Aynâ nakleden konumundadır. Ebü'l-'Aynâ, kendisinin de bulunduğu bir ortamda Câhız ve Cemmâz'ın başrolde oldukları bu anekdotu aktararak mücun edebiyatı sahasına da uzak olmadığını açıkça göstermektedir:

Ebü'l-'Aynâ anlatıyor: Bir defasında ünlü lügat âlimi ve şair İbnü'l-'A'râbî'nin evinde toplanmıştık. Meclisimizde Câhız ve Cemmâz da vardı. Kendi aramızda şiirler söylemeye, hikâyeler anlatmaya başladık. Bir ara Câhız ve Cemmâz birbirleriyle üstünlük yarışına girdi ve Cemmâz, Câhız'a "Söyle bakalım, Arapların dilinde kaç tür ateş vardır?" diye sordu. Câhız "Tam adamına sordun!" deyip sıralamaya başladı: "savaş ateşi, kötülük ateşi, kıvılcım ateşi, Allah'ın Cehennem'deki tutuşturulmuş ateşi, midedeki ateş (yanma), mizaç ateşi ve soğuktan ısınma ateşi." Cevabı eksik bulan Cemmâz "En geniş çaplı kullanımı olan, yedi düvelde bilinen ve komşuların dilinden düşmeyen bir ateş var, onu atladın" deyince Câhız merakla "Nedir o?" diye sordu. Cemmâz da "Ananın dişilik organındaki ateş ki

﴿كَلَّمَآ لِقِي فِيهَا فَوْجٌ سَأَلَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبِيرٌ﴾

³¹ Ebü Bekir Muhammed el-Hâşimî, Ebü Osman Saîd el-Hâşimî (el-Hâlidıyyân), *et-Tühaf ve'l-hedâyyâ*, thk. Sâmi ed-Dehhân, Dârü'l-me'ârif, Mısır, t.y., s. 237; *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, I, 500; *Nesrû'd-dür*, III, 145.

Her bir topluluk oraya atıldıkça oranın bekçileri "Size bir uyarıcı gelmemiş miydi?" diye onlara sorarlar" (Mülk:8)

dedi. Bunun altında kalmak istemeyen Câhız ise "Dediğini kabul etsem bile" dedi "onun bekçileri olduğunu demin sen kendi ağzınla itiraf ettin. Ama asıl olay senin ananın dişilik organında ki ne zaman ona

﴿ هَلْ أَتَىٰ ﴾

Daha dolmadın mı? (Kâf:30)

denilecek olsa tereddütsüz

﴿ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ؟ ﴾

"Daha yok mu?" der. (Kâf:30)³²

İlgili nevadir malzemesinin ne ölçüde otantikdir?

Klasik Arap nevadiri, tarihsel gerçekliği bulunan sayısız anekdotun ve tarihsel rivayetin yanı sıra, mizah sahasında yetenek sahibi pek çok edip, şair ve nüktedan şahsiyetlerce kurgulanmış, tamamen veya kısmen hayal mahsulü olan anlatıları da kapsamaktadır. Bu bağlamda, hikayevi rivayetlerin otantikliği meselesi modern araştırmacılar ve fıkra derleyicileri önünde ciddi bir mesele olarak durmaktadır. Zira belirli bir mizahi rivayetin tarihsel köklerinin bulunup bulunmadığı, şayet tarihsel bir temele dayanıyorsa, zamanla kahramanlarında veya anlatının akış seyrinde yahut da mizahi vurgusunda herhangi bir evrime uğrayıp uğramadığı gibi sorular her zaman için sahayla ilgilenenlerin zihinlerini kurcalamaktadır. Henüz çözüme kavuşturulmamış bu problem, ifade etmek gerekir ki, Kur'an-ı Kerim ayetlerine referansla mizah yapma sanatının örnekleri söz konusu olduğunda -sanatın uygulamadaki güçlüklerinden ötürü- daha çok gündeme gelmektedir.

Problemi bir soru formatında aktarmak istersek: Muhtevasında Kur'an ayetleri bulunan anekdotlar, tarihin bir döneminde, doğal bir ortamda, gerçek kahramanların tabii diyalogları esnasında spontan biçimde mi mizahi bir hüviyet kazanmıştır; yoksa gülmeye neden olan mizahi bağlamlar, nükte yeteneğini haiz şahsiyetlerin üzerinde yoğun emek harcamak suretiyle ürettiği zekice kurgulardan mı ibarettir?

Elimizde bu soruya şu veya bu yönde bir çırpıda cevap vermemize yardımcı olacak güçlü kanıtlar bulunmamaktadır. Zira tarihsel referansları güçlü, birçok kaynakta teyit edilen ve tekrarlanan nice anekdotun, yapıtaşlarındaki önemli benzerliğe rağmen bazı ayrıntılarda birbirinden ciddi

³² es-Se'âlibî, *Simârü'l-kulûb fi'l-mudâf ve'l-mensûb* (I-II), nşr. Hâlid Abdülğani Mahfûz, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1. Baskı, Beyrut, 2005, II, 226-27; es-Safedî, Halîl b. Aybeg, *Nusretü's-sâir 'ale'l-meseli's-sâir*, thk. Muhammed Ali Sultânî, Matbû 'âtü Mecma'ü'l-lügati'l-'Arabiyye, Şam, t.y., s. 195.

manada farklılaştığı görülmektedir. Bu durumda yapılması en doğru olan şey, herhalde kronolojik olarak en eskiye tarihlenen kaynağı baz alıp diğerlerini ona göre değerlendirmek olacaktır. Ancak son tahlilde bu yöntemde dahi ulaşılan en eski rivayet biçiminin yüzde yüz otantik olduğu söylenemez.

Ancak Ebü'l-'Aynâ, Câhız, Cemmâz gibi tarihte yaşamış ve klasik kaynaklarda kendi ağzlarından birçok rivayete yer verilen meşhur nüktedanların rivayetlerinde otantiklik sorununun en asgari seviyede olduğu düşünülmektedir. Nitekim bu şahsiyetlerin biyografileri ve karakteristik özellikleri, bu türden bir mizahi beceriyi bizzat kendileri ortaya koyabilecek düzeyde olduklarının kanıtı niteliğindedir. Özellikle Ebü'l-'Aynâ'nın Kuran'la nükte sahasında ortaya koyduğu mizah değeri yüksek anekdotlarının birçoğu, en belirgin özelliği olan hazırcevaplılığını kullandığı anekdotlardır. Bu karaktere sahip ve Kuran hafızı alan bir kişinin spontan biçimde Kuran ayetlerinden yararlanarak nükte üretmesi oldukça doğaldır. Bir anekdotun farklı rivayetlerinde, bazen kişi adlarında bazen de kurgudaki küçük oynamalarla, ortaya çıkan bazı değişikliklerin olması ise bu anekdotun sentetik olduğu anlamına gelmez. Nitekim rivayet geleneğinde genel kurgu ve manayı bozmayacak küçük farklılıkların olabileceği bilinen bir gerçektir. Ebü'l-'Aynâ'nın anekdotları için de geçerli olan bu durum, nüktelerinin otantikliği konusunda bizleri herhangi bir şüpheye sevk etmemektedir.

SONUÇ

Şakacılık ve hazırcevaplık meziyetleriyle tanınan Abbasi dönemi saray nedimlerinden Ebü'l-'Aynâ; Kuran eksenli nükteciliğin ilk örneklerini vermiş olan Haccâc b. Yusuf, Eş'ab, Câhız ve Cemmâz gibi isimlerin başını çektiği uzunca bir listenin en tepesinde yer almaktadır. Ona ait rivâyetlerin sayıca çokluğu ve bu rivâyetlerin sonraki dönem eserlerde bolca yer alacak biçimde korunmuş olması, bir saray nedimi olarak saray çevresiyle kurduğu diyalogların büyük bir kısmının rivâyete sıkça konu edilmesinden kaynaklanmış görünmektedir.

Klasik Arap literatüründeki Ebü'l-'Aynâ'ya ait nükteler incelendiğinde, Kuran ayetlerine dayalı olan sınıfın niceliksel olarak hiç de az olmadığı tespit edilmiş, bu anekdotlardaki mizah biçim ve tekniklerinin çeşitlilik arz ettiği belirlenmiş, ayrıca Ebü'l-'Aynâ'nın şahsında, Müslümanların mizah gibi seküler bir ihtiyacı karşılamak için kutsal olanı nasıl ustaca manipüle ettikleri ortaya konulmuş, bu yolla Ebü'l-'Aynâ'nın sonraki dönem mizahçıları üzerindeki doğrudan etkisi saptanmıştır.

Ebü'l-'Aynâ'ya nispet edilen anekdot koleksiyonunun hatırı sayılır bir bölümü Kuran-ı Kerim ayetlerine referansla yapılmış nüktelerden oluşmaktadır. Şu an için bu rakam tespit edebildiğimiz kadarıyla 30 civarındadır ve nevadir tarihinde tek kişiye nispet edilen bu sayıda Kuran nüktesi bulunmamaktadır. Hasımlarını ve çevresindeki sevmediği şahısla-

rı hicvederken Kuran-ı Kerim'e ait deyim ve tabirleri bir tasvir aracı olarak kullanmadaki başarısı, kuşkusuz onun yergilerindeki iğneleyicilik ve can yakıcılık düzeyini en üst seviyeye çıkarmaktadır.

Anlaşıldığı kadarıyla sağlam bir hafız olan Ebü'l-'Aynâ, evde gündelik hayatını yaşarken dahi Kuran-ı Kerim'e ait ibare, ifade ve jargonlardan yararlanarak diyaloglar kurmaya çalışmaktaydı. Hatta öyle ki, belirli ayetlerin sıklıkla kullanılmış olması muhtemelen çevresindekiler üzerinde de öğretici bir etkiye sahipti. Nitekim ailesine dair tek ayrıntı içeren tarihsel bir anekdot, babası gibi kızının da aynı yolda yürüdüğüne dair tekil de olsa bir kanıt anlamı taşımaktadır. Sözü edilen hikâye ile makalemizi sonlandıralım:

Sâ'id b. Muhalled bir gün Ebü'l-'Aynâ'ya "Nerelerdesin be dostum, uzun süredir semtimize uğradığın yok!" deyince "Kızım mâni oluyor efendim!" deyip eklemiş "Aslında haksız da sayılmaz. Zira bana "Babacığım eskiden sen evden ayrılınca nefis hediyeler ve bol bahşişlerle geri dönerdin. Şimdi ise karnını bile doyurmadan gam ve keder içinde eve geliyorsun!" diyor. Hatta demin buraya gelirken de aramızda şöyle bir konuşma geçti:

Kızım: *Baba, yine nereye böyle?*

Ben: *İki dönem vezirlik yapmış değerli dostum Sâ'id b. Muhalled'in yanına.*

Kızım: *O değerli dostun izzet-ü ikramda buluyor mu sana?!*

Ben: *Pek değil.*

Kızım: *Seni gözetip kolluyor mu?*

Ben: *Sayılmaz.*

Kızım: *Peki meclislerinde seni taltif ettiği oluyor mu?*

Ben: *Maalesef.*

Kızım: *O halde*

﴿يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا﴾

"Babacığım, neden seni işitip görmeyen, sana bir yararı da dokunmayan birine kul köle oluyorsun ki?!" (Meryem: 42)³³

³³ en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb (I-XXXIII)*, thk. Müfid Kumeyha ve ekibi, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1. Baskı, Beyrut, 2004, IV, 68-69; *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*, V, 85-86; *Nesrû'd-dür*, III, 133.

KAYNAKÇA

- EL-ÂBÎ Ebû Sa'd Mansûr b. el-Hüseyn, *Nesrû'd-dür fi'l-muhâdarât (I-VII)*, thk. Hâlid Abdülğanî Mahfûz, Dârü'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut, 2004.
- EL-ÂMÎLÎ Bahâüddîn, *el-Keşkûl (I-II)*, thk. Muhammed 'Abdülkerîm en-Nemerî, Dârü'l-kütübî'l-'ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1998.
- EL-'ASKERÎ Ebû Hilâl, *Kitâbü's-sinâ'ateyn*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, el-Mektebetü'l-'unsuriyye, Beyrut, 1998.
- ..... *el-Masûn fi'l-edeb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Matba'atü hükûmeti'l-Kuveyt, 2. Baskı, Kuveyt, 1984.
- EL-'AVFÎ Sedîdüddîn Muhammed, *Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'u'r-Rivâyât*, Ayasofya-Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları, No: R 1085-R 1086.
- EL-CÂHİZ Ebû Osman 'Amr b. Bahr, *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, Mektebetü'l-Hâncî, 2. Baskı, Mısır, 1994.
- EL-EMÂSÎ İbnü'l-Hatîb Kâsım, *Ravdu'l-ahyâr el-müntehab min Rebî'i'l-ebrâr*, Dârü'l-kalemî'l-'Arabî, 1. Baskı, Halep, 2002.
- EL-HAMEVÎ Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ (I-VII)*, nşr. İhsân 'Abbâs, Dârü'l-Ğarbi'l-İslamî, 1. Baskı, Beyrut, 1993.
- EL-HÂŞİMÎ Ebû Bekir Muhammed Ebû Osman Saîd el-Hâşimî (el-Hâlidıyyân), *et-Tühaf ve'l-hedâyâ*, thk. Sâmi ed-Dehhân, Dârü'l-me'ârif, Mısır, t.y.
- EL-HILLÎ Haydar, *el-'İkdü'l-mufassal*, Klasik kaynaklara ait kıymetli nevadir malzemesi ihtiva eden bu esere ancak online olarak ulaşılabilmiştir.
Bkz.<http://shamela.ws/index.php/book/5448>
- İBN 'ÂSİM Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed b. 'Âsım el-Ğırnâtî, *Hadâiku'l-ezâhir fî müstehsini'l-ecvibe ve'l-müdhikât ve'l-hikem ve'l-emsâl ve'l-hikâyât ve'n-nevâdir*, Dârü'l-kütübî ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, thk. Ebû Hemmâm Abdüllatif Abdülhalim, Kahire, 2014.
- İBN EBÛ 'AVN *el-Ecvibetü'l-müskite*, thk. Muhammed 'Abdülkâdir Ahmed, Matâbi'ü'n-nâşiri'l-'Arabî, Kahire, 1983.
- İBN HAMDÛN *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye (I-X)*, nşr. İhsân Abbâs, Bekr Abbâs, Dâru Sâdir, 1. Baskı, Beyrut, 1996.
- EL-İBŞÎHÎ el-Müstetraf fi külli fennin müstazraf (I-II), nşr. Müfid Muhammed Kumeyha, Dârü'l-kütübî'l-'ilmiyye, 2. Baskı, Beyrut, 1986.

- EL-İSFEHÂNÎ Râgıb, *Muhâdarâtü'l-üdebâ (I-II)*, Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1. Baskı, Beyrut, 1999.
- EL-KALKAŞENDÎ, *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ (I-XIV)*, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, y.y., 1922.
- EL-KAYREVÂNÎ İbn Reşîk, *el-'Umde fî mehâsini's-şî'r ve âdâbih (I-II)*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Dârü'l-cıl, 5. Baskı, Beyrut, 1981.
- EL-KAYREVÂNÎ el-Husrî, *Cem'ül-cevâhir fî'l-mûlah ve'n-nevâdir*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dârü'l-cıl, Beyrut, 1987.
- ..... el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb (I-II)*, thk. Yûsuf Ali Tavîl, Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1997.
- EL-KÛTÛBÎ el-Vatvât, Ebû İshak Burhâneddîn, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve 'urerü'n-nekâ-izi'l-fâziha*, nşr. İbrâhîm Şemseddîn, Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 2008.
- EL-MERZUBÂNÎ *Nûrû'l-kabes*, nşr. Rudolf Sellheim, Beyrut, 1964.
- EN-NÛVEYRÎ *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb (I-XXXIII)*, thk. Müfid Kumeyha ve ekibi, Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 2004.
- ES-SAFEDÎ Halîl b. Aybeg, *Neksü'l-himyân fî nüketi'l-'umyân*, nşr. Mustafa Abdülkâdir 'Atâ, Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 2007.
- ..... *Nusretü's-sâir 'ale'l-meseli's-sâir*, thk. Muhammed Ali Sultânî, Matbû 'âtü Mecma'ü'l-lüğati'l-'Arabiyye, Şam, t.y.
- SCHMİDT Jean-Jacques, *Le Livre de l'Humour Arabe*, Actes Sud, Paris, 2005.
- ES-SE'ÂLİBÎ *Simârü'l-kulûb fî'l-mudâf ve'l-mensûb (I-II)*, nşr. Hâlid Abdülğanî Mahfûz, Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 2005.
- ..... Ebû Mansûr, *Tahsînü'l-kabîh ve takbîhu'l-hasen*, Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut, t.y.
- EŞ-ŞÂBÛŞTÎ *ed-Diyârât*, thk. Kurkîs 'Avvâd, Dârü'r-râidi'l-'Arabî, 3. Baskı, Beyrut, 1986.
- ET-TEVHÎDÎ Ebû Hayyân el-Endelusî, *el-İmtâ' ve'l-müânese*, thk. Muhammed Hasen İsmâîl, Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 2003.
- UZ Emin, "*Avfî'nin Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'u'r-Rivâyât İsimli Eserinde Mizahî Karakterler ve Anektodik Unsurlar*", Basılmamış doktora tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2017.

EZ-ZEMAHŞERÎ Ebü'l-Kâsım, *Rebî'ü'l-ibrâr (I-V)*, Müessesetü'l-A'lemî, 1.
Baskı, Beyrut, 1991.